

И.М. Костяковтың «Чібек хур» романы

Н.Г. Доможаковтың «Ыраххы аалда» романы соонаң хакас литературазында ікінчі улуғ произведение чарыхха сыххан. Ол — И.М.Костяковтың «Чібек хур» романы. Улуғ произведение пазар алнында, писатель чуртастың сидік чолларын көп тобырған. Ол Илбек Ада чаада араласхан, чааның ханның омазын пос хараанаң көрген. Чаа тузында паза чаа соонда очерктер, чоохтар пасхан.

«Чібек хур» - хакас прозазында Ада чаа темазын чарытчатхан пастағы улуғ произведение.

«Чібек хур» роман алынча книганаң ус хати сыххан: пастағызын 1966 чылда, ікінцізін — 1989, үзінцізін — 2007 (хакас паза орыс тіллерінең). Хакас литературазында пу роман Илбек Ада чаа тузына чарыдылған пастағы улуғ тоғыс полча. Роман ікі чардыхтаң пүт парған. Пастағы чардыхта чаа алнындағы чуртас хоостал парған, ікінцізінде — чаа тузындағы чыллар. Произведениенің өөн сағызын ікінчі чардыхта тирең сизінерге чарир.

Романда чарыдылчатхан сурығлар — ол көөленіс паза чаа темалары. Оларнаң палғалыстыра өөн матырларның омалары амыр хоныхта паза чаа тузында, істеністе паза көөленісте чарыдыл парғаннар.

Произведениенің өөн полтазын чардыхтар хоостыра алынча үзүрерге чарир. Анзы тиксі произведениенің тирең сағызын сизінерге полысча. Романның пастағы пастаанда өөн хайыныстың алнындағы тусты (экспозиция) көзітчелер. Чылғы хадарчызы Паскир күгүрттіг хараазын малларын пүүрлердең арачылап халча, аның соонаң ол ат чарызында чиңісчі полыбысча. Істеністегі чидіглері үчүн матыр оолны ВДНХ-наң танызарға Москвазар ысчалар. Мында хайыныстың палғалызы пасталча, тирге чарир. Аннаң андар хайыныс пасталча: Москванаң танысханы, Галя Мицкевичнең, тоғазып, ынағласханы. Хакас оолның паза белорус хыстың көөленізі төреенін хайыныстың хызына санирға чарир. Паскирнің Москвадаң төреен чирінзер айланғаны хайыныстың тоозылғаны полар.

Ікінчі чардыхта полтаны мындағ оңдайча үзүрерге чарир. Хайыныстың алғааны — Паскирнің, чааға парып, матыр чааласханы паза Галяны таап аларға

күстенгені, аалдағы чонның фронтха полыханы. Пастағы хызы — чаа чолларында Галянаң тоғасханы. Хайыныстың алғааны — Белоруссия чирінде чааласханы. Ікінчі хызы — чаа чиніснең тоозылғаны. Хайыныстың тоозылғаны — Паскирнің Галянаң хада Хакас чирінзер айланғаны.

Полта хоостыра романның өөн сағызын таныхтирға чарир: чаа тобыра ирткен хыныс улуғ күс полчатханы. Паскирнең Галяның сын көөленізі оларға чаа тузында даа пос постарына киртініс паза тоғазыға ізеніс чідірерге пирбеен. Белорус хыстың холында хала парған чарых өңніг чібек хур, чиит чүректернің көөленізін хайраллаан чіли, чаа чолларында оларға тоғазығ сыйлаан. Ікінчі тоғазығ оларны паза чарылыспас пір чуртас чолына ағылған. Іди хакас оол паза белорус хыс, постарының сын хынызына турыстығ полып, чуртаста үлүстерін тапханнар. Өөн матырларның омалары хоостыра ідөк төреен чир-суға хыныс чарых көзіділче. Паскирнең Галя танызып алған соонда постарының төреен чирлерінеңер көп чоохтасчалар. Галя Хакасиядаңар сурыбысханда, *«Паскирнің сырайы улам на өңнен парған, көксі дее көдірілген осхас полған. Пасха нимені сурған полза, арса, чаксы чоохтап таа полбасчых, че пос чирінеңер чоохтиры нимедір. Анзына өрініп, пазын даа көдіре арах тутхан»*.

Чаа тузында Паскир төреен алына ідөк тың сағынча, *«Ам ибде ползабыс, от сабарчыхпыс, - теен Иткин, хости одырған арғызы, Паскирзер чалахай көріп. - Эх, чайгы тус аалда...»* Анзы іди теенде, Паскирнің сағызы сах андох Кирбі тағның кистінзер учух килген: *«Мына көк нүрге сулған салған агастыг арыглар, арыг аразындагы кизек чазычактарда чылгылар чөрчелер, иргі аал, аалның пазында Паскирнің туразы, анда ічезі паза пабазы. Тура кірлезіне сыхса, Кирбі таг позының омазынаң сартай турча. Тана, Клаша паза Арако — чарылбас өөрелер — аал аралы пазысчалар. Эк, Арако, парасхан. Чнос, арса, сагам пірее чирде, минөк чіли, окопта, өл оймахта, одырча полар»*.

Паскирнің омазын автор илееде хорығларда араластырып чарытча. Ол паарсах, көп чоохтанмас, амыр хылыхтығ кізі. Че ыырчыларнаң харбазығда пу сыдамахтығ, махачы чаачы.

И.Костяков өөн матырның сағызы хоостыра көп кізінің сағызы-көңнін читіп

пирген. Романда хығырығчының хайин тартча Паскирнің чааданар сағыстары. Аның «Э-эх, чаа! Кемге кирек мындаг чаа?» сөстері хоостыра чаачыларның тирен сағызын, оң кирек үчүн турысчатханнарын сизінерге чарир. Хакас чаачының омазы полызиинаң автор ідөк поэзияның чуртасха көрізін читірче. Пу сағыстың сын полчатханын киречілепче романны тоосчатхан сөстер: «*Пис — совет кизілері — ана андаг тузаннас паза ынархас үчүн Илбек Ада чаада хазыр харбас апаргабыс, төреен Чир-суубысты арачылаабыс!*»

Писатель улуғ хыныснаң хоостапча Галя Мацкевичтің омазын. Пу ачычарых хызычах. Паскирге хынызын ол хатығ чаа чылларын тобыра ал парча.

Писатель, аалдағы чуртасты көзидіп, тылдағыларның матыр істенізін, олар Чиңіс аптирына улуғ хозым иткеннерін таныхтапча. Мында И.Костяков өөн хакас хылыхтарны хоостапча. Андағлар Паскирнің іче-пабазы, Маноң Петрович, парторг Максим, доярка ипчі Анфиса.

Уғаа чарых, улуғ хыныснаң хоостал парған кирі Соска апсахтың омазы. Пу Хоортай апсағох осхас хыйға, аллығ чүректіг, кізее паарсах апсах. Хылынған хылынызы даа, чоохтанған чооғы даа аның иптіг.

Чонның хыйғазын ал чөрген кирі хакас апсах Танаа тоғас парып, чиит кизінің алчаазын көріп, аны часхарарға амыр үннең поэзияның сағызын сығарча, чуртаста орта чол табар иде чөп пирче. Соска ағаның чөптері чиит төлні чахсы кибірге, орта тудын пілерге, чуртаста урунған сидіктерні тобырарға үгретчелер.

Апсахтың омазы чонның пай тілінің өтіг сөстерін чыып, хоостал парған. Аның тастындағы көрімі дее иптіг: хысхыдағы соох апсахха төй ах пастығ, хыр сағаллығ, уғаа чапчаң, хынчаң сөзі «поч», түгдүр көміскеліг, хыйға харахтығ. Апсахтығ тіліңде мындағ хынығ сөспектер, сөс пірігістері учурапча:

суглыг кизи сууна айланчаң, иблиг кизи ибине айланчаң;

алтанган адым агас киме;

күннестің хараа улуғ, че көрізі хысха;

чуртаста сидік урунза, күснең күрезіп асчаң. Кізее паарсах тобыннаңар кипчоох чоохтап часхарча ол Тананы.

Романда араласчатхан аймах матырларның санында Хоханах ага — Паскирнің пабазы. Аның омазына произведениеде көп орын пирілбинче, че анда даа полза, апсахтың тастындағы көрімі чарых пазыл парған. Тудынчатхан ондайынаң, иптiг чооғынаң ол өөн хакас. *«Хоханах ага чон аразынаң пөриин тудына сых килген. Илееде көксөреп алып, чоохтан настаан... Түрче харагын чонзар көдіріп, сагына тартхан. Анда аның чалахай, хыйга харахтары нымырт чили чылтырасханнар. Кірбе сагалын холынаң чыза тартып, пазох амыр үннең чоохтанган»*. *«Чалахай, хыйга харахтар»*, *«кiрбе сагал»*, *«амыр үн»* - мындаг көп нимес сөстернең автор апсахтың өөн ондайын таныхтапча. Ол чонның алнында чоох тутпаан даа полар, че аның сөстері киртистіг, сагызы празына оңарылыстыг. Олох туста автор поэзының матырына хайди көрчеткені ідөк пілдістіг. Хоханах ағаның чуртасха көрізі аның ах сагызын, чиңіске ізенізин киречілепче.

Көп орта пазылған кизектерде И.Костяков чонның чаа алнындағы матыр істенізин, көгліг пайрамнарын көзітче: от тоғызын, ферма пүдірчеткеннерін, Чноснаң Араконың тойын. Ат чаразын көзіткен кизектерде автор чонның чарых көөн, ынағ, тіспен тоғызын хоостапча. Паскирнің іче-пабазының, парторг Кабристің, кнес Маноң Петровичтің, доярка Анфисаның, Тананың, Клашаның омаларында өөн хакас хылыхтар чайап салған. Прайларының хылиин тиң өтіг чарытпаан даа полза, полғанын на пос ондайлыг көзітче. Маноң Петрович, Анфиса пик хылыхтыг, иптiг тудыныстыг устағчылар; Клаша ачых-чарых, өткін хызычах; Тана, тізең, уйатчыл, тідінмес, поэзының үчүн турыс полбас хылыхтыг.

Романдағы оңныг нимес персонажтарны автор отыс чыллардағы кибiрнең прай саринаң хомайлап хоостапча. Изечі, чабал хылыхтыг хасхы Ойаңнаң аалдағы прай хыйаллар палғалыс парған. Аның үчүн Анфисаның оолгычаа Шурик атха пасхлат салча. Нанго хыс, хыйалға кіріп, улуғ чобағ көрче. Соонаң Ойаңныңоң үчүн тайғада соохха тооп парча.

Чабал хылыхтыг хасхы, ибге кирбеен не үчүн, ипчiзін палаларынаң хада иблерінде өртебісче. Пу кізі омазын чидірген хасхыны хоостап, И.Костяков,

чоннаң чарылып, асхан аң чіли чалғысхан тис чөрчеткен кизінің хылии іди алыс парғанын көзітче. Че прай чабал киректерні пір кизінің омазында піріктіріп, автор ноға ол андағ пол парғанының сылтаан, чон аны хырт көрчеткенің читіре чарытпин салған.

Романның ікінчі чардығында чаачыларның матыр харбазығлары аалдағы чонның істенізінең палғалыстыра көзіділ парған. Чаа хорығлары киртістіг паза хоос сомнал парғаннар, андағох ондайнаң аалдағы істеніс чарыдылча. Фронттағы паза аалдағы чуртасты хоостапчатхан көрімнер пірсі пірсінің соонаң араластыра парчалар. Анзы аймах хайыныстарның пір туста иртчеткеннерін көзідерге полысча.

И. Костяков, поэзы чаа араласчызы, романда чаа хорығларын харахха көріндіре хоостап салған. Авторның соонча хығырығчы чаа сомнарын көріп паалапча. *Тигілген чіли, айланысхлап сыххан самолеттар, сірлезіп, өстен сыххан чир, өстен, аахтап, харах көзіне хайылчатхан город* — мындағ хоос ондайлығ көзідімнер ибіркі чуртастың, чир-чайаанның, прай тіріг нименің изелчеткенін киртістіг хоостапчалар.

Халғанчы абзацтағы сөстер авторның сағызы-көңнін толдыразынаң читірчелер: *«Піс — совет кизілері — ана андағ туганнас паза ынархас үчүн Илбек Ада чаада хазыр харбазығ апаргабыс, төреен Чир-суубысты арачылаабыс!»* Мындағ сөстернең И.Костяков өөнінде чиит хығырығчыларзар айланча, оларның алнында ирткен улуғ чааның хорғыстығ омазын хоостапча. Чиит улус, романны хығырып, Костяков-писательнең не нимес, че ідөк матыр чаачынаң чіли танысчалар.

Романны хығырған соонда, сағыста аймах-пасха сомнар халчалар, оларның аразында — чон кибірлерін хоостапчатхан кизектер. Автор ат чарызын, күресті, той кибірлерін, чахсы піліп, көзітче. Пос чонының мының алнындағы кибірлерінең чиит хығырығчыларға танызарға чапсых паза хынығ. Чностың паза Араконың тойында орыс чонның хай пірее кибірлері учурапчалар. Че өөнінде романда иргі кибірлер, чуртастаң алылған чіли, сын көзіділчелер. Аймах

тахпахтар, алғастар тойдағы улустың өрінін іле көзітшелер.

Романның адалғаны уғаа орта, чахсы килісче тіп таныхтирға чарир: чібек хур — ол ир кізінің чазағлығ кип-азағының иң кеен чардығы. Аны сизіп салған белорус хыс Галя. Иди Паскирнің чібек хуры ікі чиит чүректі піріктіп салған, оларның хынызын тыытхан. Мыннаң сығара романның ады аның өөн сағызынаң көнізінең палғалыстығ полғаны пілдістіг пол парча.

Романның читпес сари — матырларның сағыс-көгізін тирең чарытпаанында. Чиит хыстар Араконың, Клашаның, Тананың ома-хылыхтары толдыра хоосталбаан, хыйзының аттары ла адалча.

Произведениеде 30 чылларда хакас прозазында төреен кибірлер тузаланылчалар. Оларның пірсі — оңның нимес персонаж омазын хоостыры. Мында андағ Ойаң. Чоннаң чарылып, ізеечі, чабал сағыс-хылыхтығ пол парған кізінің омазы хазалчых сөстернең пазылча. Че автор ноға Ойаң андағ пол парғанын читіре үзүрбинче.

«Чібек хур» роман критиканың хайиин тартхан. В.Карамашева романның иң хынығ, тирең сағыстығ паза табырах тиліпчеткен кизегіне санапча Паскир күгүрттіг хараазын хадарчатхан чылғызын пүүрлердең арачылапчатханын. Мында чиит оолның иң өөн сарилары іле сыхчалар. Соонаң, чаа тузында, Паскирнің матыр хылии ағаа ідөк полыхсан, сидік туста ол чідірінмеен, махачызын паза сыдамағын көзіткен. Произведениені тиксі паалаза, И.Костяков чаа омазын сын паза хоос читіп пирген.

Чажсы сариларынаң пасха, критиктер романның читіре тоғынылбаан сурығларын таныхтапчалар. Оларның аразында: аалдағы чуртас тирең көзіділбеені, Паскирнің сағызы-көңні алысчатханын чахсы читірбеені, аймах персонажтарның тілі пасхалалбинчатханы, ан.пасх. Че тиксі паалаза, пу роман хакас литературазында поэзының орнын тапхан. Ол Илбек Ада чаа темазына чарыдылған иң турыстығ произведениелернің аразында халча.

«Чібек хур» романда хорығлар, «Ыраххы аалда» романдағы чіли, пірсі пірсінің соонаң иртпинче. Прай нима табырах алысча. Роман новелла оңдайынаң

пүткөн: автор алынча пастагларда матырларның чуртазын, «Ыраххы аалдагы» чили, удур-суурух көзітпин, алынча тустарда пірде аалда, пірде Москвада, Белоруссияда, пірде чаада араластырып көзітче. Андаг новеллическай пүдіс автордан улуғ ус кирексіпче.

И.Костяковтың романы хакас литературазын тема саринаң на пайытпаан. Мында иледе хынығ омалар, сомнар, чаа сценалары, чонның сүзүнниг, пай тілі.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.